2018-19

2018-19

8

शिवाजी महाराजांचे कृषिविषयक धोरण

डॉ. डी.जी. वसु
इतिहास विभाग प्रमुख,
डॉ. एल.एन. सिन्हा महाविद्यालय
पातुर, जि. अकोला (महाराष्ट्र) भारत

Research Paper - History

प्रस्तावना :

भारत हा प्राचीन काळापासूनच कृषीप्रधान देश आहे. त्यामुळे या देशात शेती करणारा शेतकरी या देशाचा आर्थिक कणा आहे. म्हणूनच या देशाची समृध्दता शेती व शेतकऱ्याच्या समृध्दतेवर अवलंबुन आहे. मात्र वास्तविक स्थिती अशी आहे की, या देशाचा कणा असलेली शेती संकटात आल्याने शेतकऱ्याचा आज जीवन संघर्ष कठीन बनून त्याच्यावर आत्महत्या करण्याची वेळ आली आहे. एनसीआबी-२०१० च्या रिपोर्टनुसार भारतामध्ये आतापर्यंत दोन लाख सतरा हजार शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या असून दररोज सरासरी शेचाळीस शेतकरी आत्महत्या करीत आहेत. प्रामुख्याने यासाठी आपल्या सरकारची, राज्यकर्त्यांची कृषीविषयक निती मोठया प्रामाणात कारणीभूत असल्याचे निष्कर्ष आहेत. परंतु सतराव्या शतकामध्ये हिंदवी स्वराज्याची निर्मिती करणाऱ्या छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मात्र आपल्या प्रशासनामध्ये कृषी विकास व शेतकऱ्याचे हित या बाबींकडे विशेष लक्ष्य दिले होते. त्यांच्या प्रशासनाचे रयत कल्याण हेच महत्वाचे लक्ष्य असल्याने त्यांनी यावेळी शेती व शेतकरी यांच्यासाठी विशेष योजना राबविल्या होत्या. त्या पुढील प्रमाणे -

शिवपूर्वकाळातील शेती व शेतकऱ्याची स्थिती :

मोगलशाही, निजामशाही व आदिलशाही अशा तीन शासकाच्या सततच्या आक्रमणामुळे महाराष्ट्रातील शेती व शेतकऱ्याची मोठी दयनीय अवस्था झाली होती. स्वराज्याचा केंद्रबिंदू पुणे परिसर तर अत्यांत ओसाड बनला होता. अशा अवस्थेत मुस्लिम राज्यकर्ते व सरदार यांना प्रजेशी,

[illegible] देणे-घेणे नव्हते. या वेळच्या राज्यकर्त्यांना शेती, शेतकऱ्यांशी किंवा शेतीच्या सुधारणेशी [illegible] कर अधिकाधिक वाढविणे, अन्यायी पध्दतीने [illegible] होते. त्यामुळे यावेळेचा शेतकरी [illegible] निसर्गाने दुष्काळी परिस्थिती निर्माण [illegible] होत असे. अब्दुल हमीन लाहोरीने १६३० च्या [illegible] कुत्र्याचे आणि त्याहीपुढे स्वतःच्या मुलाचे भूकेमुळे नाश [illegible] दक्षिणेतील दुष्काळाचे [illegible] पीटर मुंडी आणि बर्नीयर म्हणतात. शहाजहान काळात शेती [illegible] लागले होते. [illegible] करांच्या बोजाने मरू लागली होती. देश उध्वस्त होवू नाशाकडे जावू लागली होती आणि [illegible] दुष्काळाने, नैसर्गिक आपत्तीने जनता अडचणीमध्ये सापडू लागला होता. म्हणजेच शिवपूर्वकाळात [illegible] मुस्लिम अधिकारी, देशमुख, देशपांडे सारखी वतनदार मंडळी लागली होती. मात्र त्यावेळी [illegible] जनतेच्या शोषणामध्ये अजिबात उणीव ठेवत नव्हती. सहाजिक यावेळची शेतकरी प्रजा उदासीन व दरिद्री बनली होती.

शिवाजी महाराजांची शेती सुधारणा निती :

चिटणीस बखरीतील उल्लेखानुसार शिवाजी महाराजांचे राज्य चौदा जिल्हयाचे होते. रयतेचा राजा शिवछत्रपतीच्या या स्वराज्याचा उद्देश धर्म, संस्कृतीचे रक्षण करून प्रजाकल्याण साधने हा होता. शिवकाळातही बहूतांश प्रजेचा शेती हाच मुख्य व्यवसाय होता. त्यामुळे शेतीच्या स्थितीवरच प्रजेची स्थिती ठरणार होती याची जाणीव असणाऱ्या महाराजांनी शेती सुधारणेला प्राधान्यक्रमाने गती दिली. त्यासाठी प्रामुख्याने खालील योजना राबविल्या आहेत.

जमीन लागवडीकरीता प्रोत्साहन :

आपल्या राज्यातील प्रजेला पुरेशा अन्नधान्यासाठी निर्माण करणे व शेतकऱ्याला उत्पन्नाचा स्त्रोत उपलब्ध करून देण्यासाठी महाराजांनी जाणिवपूर्वक अधिक जमीन लागवडीखाली आणण्याचे प्रयत्न केले. त्यासाठी पडित जमीन दुरूस्ती, नापपीक जमीन सुपीक बनविण्याचे प्रयत्न करून त्यासाठी शेतकऱ्याला विशेष सवलती दिल्या. त्यामुळे लागवडीखालील जमीनीचे क्षेत्र वाढून उत्पादनातही वाढ होवू लागली.

माफक कर आकारणी :

आजच्या काळाच्या संदर्भात शिवकाळातील साऱ्याचे कर प्रमाण अधिक वाटत असले तरी शिवाजीने त्यावेळी अण्णाजी दत्तोच्या नेतृत्वाखाली जमीनीचे मोजमाप करून सारा आकारला होता. त्यावेळच्या स्थितीत शिवाजीने ३३ टक्के सारा आकारला होता. हा सारा वसूली संदर्भातील जी जुलूम जबरदस्ती होती ती बंद करण्यासाठी महाराजांनी स्वतंत्र अधिकाऱ्याची नियुक्ती केली. अडचणीच्या, दुष्काळी काळात किंवा शेतीच्या लागवडीसाठी प्रोत्साहन म्हणून साऱ्यामध्ये माफी

किंवा कमी सारा आकारणी केली.

संकट काळात मदत :

खरा मित्र अथवा राजा तोच जो संकटकाळात [illegible] [illegible] शेती. हीच जाणीव ठेवून महाराजांनी एखाद्या वर्षी दुष्काळ पडला किंवा परिस्थितीमुळे दुष्काळाचा [illegible] शेती करणे अशक्य असल्यास अशा शेतकऱ्यांची माहिती काढण्याचे आदेश दिले होते. त्यानुसार त्या शेतकऱ्यांना बैलजोडी, बियाणे, नांगर व प्रसंगी [illegible] मदतसुद्धा त्यांना दिली. शेतकऱ्यांची सावकारी लूट थांबविण्यासाठी त्यांना कमी व्याजदराने कर्ज उपलब्ध करून दिली. एवढेच नाहीतर कर्जाच्या ओझ्यामुळे, मुलीच्या लग्नामुळे एखादा जीवनातून उठू शकत असेल तर त्याला कर्जमाफी दिली. मात्र आज [illegible] दुर्लक्ष होताना दिसत आहे.

ओलित जमीनीसाठी प्रोत्साहन :

स्वराज्यातील शेती निसर्गावरच अवलंबून असल्याने निसर्गाच्या लहरीपणाचा फटका नेहमीच शेतीला बसत असे याची जाणत्या राजाला जाणीव होती. म्हणूनच त्यांनी जलसिंचन शेतीसाठी महत्वाचे मानले. त्यानुसार त्यांनी शिवापूरास आल्यावर आंबराईसाठी कालवा खोदण्याचे काम हाती घेतले. पाटबंधारा बांधून पाणी शेतीसाठी वापरणाऱ्यास त्यांनी शेतजमीनी इनाम दिया. कालव्याच्या पाण्याचा अपव्यय होवू नये म्हणून शेतीसाठी दर आठ दिवसांनी एकदाच पाणी वापरण्याचा आदेश १५/०२/१६५० ला काढला होता.

शेतीपुरक व्यवसायाची व्यवस्था :

महाराजांनी आपल्या स्वराज्यातील शेती मोठया प्रमाणात कोरडवाहू असल्यामुळे शेतकरी व शेतमजूराला पूर्णवेळ हाताला काम देवू शकत नाही. यामुळे शेतकरी, शेतमजुराला सहा ते आठ महिने बेकारच राहावे लागते. त्यांमुळे आर्थिक चणचण वाढते हे जाणले होते. म्हणूनच त्यांनी स्वराज्यामध्ये रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी कसोशीने प्रयत्न केले. त्यानुसार आरमार बांधणी, पायदळ उभारणी सुरू केली. याचबरोबर किल्ले बांधणी व दुरूस्तीचे कार्य सुरू केले. त्यामुळे हजारो लोकांना रोजगार स्वराज्यातच मिळाला त्यामुळे परमुलखी नोकरी करणे व बेकार राहणे बंद झाले.

शेतकरी पुत्रवत मानले :

महाराजांची रयतेप्रति, शेतकऱ्याप्रति कशी दृष्टी होती हे त्यांच्या जीवनातील विविध निर्णय व आज्ञेवरून लक्षात येते. प्रभानवलीच्या रामाजी अनंत या सुभेदाराला पाठविलेल्या आज्ञापत्रात महाराज म्हणतात, एका भाजीच्या देठासही तू मन दाखविता कामा नये, रयतेचा वाटा रयतेस जावा व सरकारचा वाटा सरकारास मिळावा, असे तू वागावयास हवे, रयेतेस काडीचाही त्रास देता कामा नये, तू जर गैर वागलास तर साहेब तूजवर राजी नाहीत असे समजून घ्यावे. अशाप्रकारची

ISSN 2231-6671
Feb. 2018 To July 2018

शेतकऱ्यासाठी भूधारणाही काळजी महाराजांनी घेतली होती.

सारांश :

शिवकालातही जवळपास आजच्या सारखीच सुल्तानी आणि आस्मानी संकटात शेती सापडली होती. त्यामुळे शेतीवर अवलंबून असणारी शेतकरी प्रजा हतबल झाली होती. परंतु यावेळी उदयाला आलेल्या त्यांच्या राज्याने शेती व शेतकऱ्याच्या जीवनाला उभारणी देण्याचा महत्त्वाचा प्रयास केला. अन्नधान्य स्वयंपूर्णता व उत्पन्न वाढीकरिता प्रथम त्यांनी लागवडीखालील जमीनक्षेत्र वाढविण्याचा प्रयत्न केला. सोबतच कराच्या ओझ्याने अडचणीत सापडलेल्या शेतकऱ्याचा कराचा भार कमी करण्याचा मोठा प्रयत्न केला. आज प्रत्यक्ष शेतीवर कर कमी असला तरी शेतीसाठीच्या संसाधनावरील अवाढव्य आहे म्हणूनच उत्पादन खर्च अधिक आणि उत्पन्न कमी अशी परिस्थिती निर्माण होत आहे. म्हणून शेतकरी संकटात येत आहे. अशा संकटकाळातही शेतकऱ्याचा तारणहार बनण्याचा महत्वाचा प्रयत्नही महाराजांनी केला. साडेतीनशे वर्षपूर्वी शेतकऱ्याच्या जीवनाला किंमत देवून त्याला आयुष्यातुन उठू न देता त्याला आत्मविश्वासाने उभे करण्याचा खरा प्रयत्न महाराजांनी केला. सिंचनाचे क्षेत्र असो वा पूरक रोजगार उपलब्धी असो प्रत्येक क्षेत्रामध्ये प्रजाहीत महत्त्वाचे मानूनच त्यांनी प्रत्येक निर्णय घेतला आणि जनकल्याण साधले. म्हणूनच शिवाजी महाराजांच्या नावावर राजकारण करून शेतकऱ्याच्या आत्महत्येला मोठया प्रमाणात जबाबदार असणाऱ्या राज्यकर्त्यांना शिवाजी महाराजांचा हा शेतीविषयक दृष्टीकोन अभ्यासावा, अनुसरावा लागेल. निश्चितच तो शेती आणि शेतकऱ्यांपुढील समस्या सोडविण्यासाठी प्रेरणादायी व मार्गदर्शक ठरेल एवढे निश्चित.

संदर्भ सूची :-

१. पवार डॉ. जयसिंगराव, मराठी सत्तेचा उदय, जमनदास ॲन्ड कंपनी प्रकाशन मुंबई १९८८ पृ. २९६

२. माथुर डॉ. एल.पी. व भांडोत प्रो. एम.एल., शहजहाँकालीन भारत, पंचशील प्रकाशन, जयपूर २००७ पृ. १०३

३. महाजन व्हि.डी., मध्यकीन भारत, एच. चंद्रा ॲन्ड कंपनी नई दिल्ली २००७ भाग २ पृ. १०७

४. कुलकर्णी अ.रा., अशी होती शिवशाही

५. खोबरककर डॉ. वि.गो., शिवकाल भाग १, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई २००६ पृ. ५६३

६. सरदेसाई गो.स., मराठी रियासत खंड २

७. सरकार जदुनाथ, मराठों का नवीन इतिहास खंड १

८. आठवले सदाशिव, मराठी सत्तेचा विकास आणि ऱ्हास

९. राजवाडे वि.का. संपा., मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड १५, १९१२ पृ. ८८

Historicity

International Research Journal

Certificate of Publication

ISSN 2393-8900

Impact Factor : 1.9152(UIF)

This is to certify that our Editorial, Advisory, and Review Board Accepted Research Paper of व्ही. जी. वसु Topic:- मल्हारराव होळकर – उत्तर हिंदूस्थानच्या राजकारणातील एक जाणकार व्यक्तिमत्व The Research paper is Original & Innovative it is Done Double Blind Peer Reviewed. Your Article is Published in The Month of June Year 2018.

Editor-in-Chief

Sanjay Gaikwad

ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 1.9152(UIF) VOLUME - 4 | ISSUE - 10 | JUNE - 2018

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

मल्हारराव होळकर - उत्तर हिंदुस्थानाच्या राजकारणातील एक [illegible] व्यक्तिमत्व

प्रा. डॉ. [illegible]
इतिहास विभाग प्रमुख , श्री. एच.एन. सिन्हा महाविद्यालय,
पातूर, जि. अकोला.

प्रस्तावना :

होळ या गावी १६ मार्च १६९३ रोजी मल्हारराव होळकर यांचा जन्म झाला. मल्हाररावच्या उदयाच्या दृष्टीने बाळजी विश्वनाथची दिल्ली मोहिम अत्यंत महत्वाची ठरली. या मोहिमेतच पेशवा आणि त्याचा मुलगा बाजीराव यांच्याशी मल्हाररावाची ओळख झली. मल्हाररावांच्या गुणाची ओळख पेशव्यांना झाली. म्हणुनच आपल्या गुणाची पारख पेशव्याकडे होणार हे लक्षात घेवुन पेशव्याच्या नोकरीत जाण्याचा प्रयत्न मल्हाररावांनी केला. बापुजी प्रभुच्या मध्यस्थीने मल्हाररावाने पेशव्यांकडे इस. १७२१ च्या सुमारास नौकरीकरीता अर्ज केला. बाजीरावने ताबडतोब मल्हारराव होळकरांची नियुक्ती चिमाजी आप्पाच्या पदरी केली. इ.स. १७२५ च्या सुमारास पेशव्याने ५०० स्वारांची मनसब दिली.

माळावा मोहिमेकरीता मल्हारराव होळकरांनी पेशव्याला मोलाची मदत केली. म्हणुन पेशव्याने उत्तरेकडील मोहिमेची जबाबदारी मल्हाररव होळकर व राणोजी शिंदे यांच्यावर सोपविली. उत्तरेकडील मोहिमेत राजपुतान्यातील प्रकरण महत्वाचे आहे. यावेळी राजपुतन्यात बुंदी प्रकरण उदभवले त्यामुळे मराठयांना राजपुतान्यात प्रवेश करण्यास वाव मिळाला. बुंदी येथे बुधसिंगाची सत्ता होती. परंतु सवाई जयसिंगाने बुधसिंगचे राज्य जिंकुन घेतले या परिस्थितीत बुधसिंगाला प्रतापसिंगची मदत झाली. प्रतापसिंगला मराठयांकडे पाठविण्यात आले. प्रतापसिंगाने साताऱ्यास जावुन छत्रपती शाहुंची भेट घेतली परिणामी शाहुने मल्हारराव होळकर आणि राणोजी शिंदे यांना प्रतापसिंगास मदत करण्याची आज्ञा केली. त्यानुसार मल्हारराव होळकर व राणोजी शिंद्यांनी २२ एप्रिल १७३४ रोजी बुंदीवर आक्रमण केले. व होळकराचा विजय होवुन बुंदीचा किल्ला मराठयांच्या नियंत्रणाखाली आणला. मराठयांची मदत सर्वतोपरी आपणास होत रहावी म्हणुन बुधसिंगाच्या पत्नीने मल्हाररावांना आपला भाऊ मानले.

माळवा, गुजरात, बुंदेलखंड येथे मराठयांचा प्रभाव वाढीस लागला होता. म्हणुन मुगल बादशह अस्वस्थ झाला होता. मराठ्यांना माळवा व राजपुतांमधून घालवून देण्याकरिता वजीर कमरूद्दीन खान व मिरबक्षी खान दौरान यांच्या नेतृत्वात सैन्य पाठविण्याचे ठरविले. खान दौरान व त्याचे सैन्य रामपुरा येथे पोहचले फेब्रुवारी १७३५ ला रामपुऱ्याजवळ मल्हारराव व खानदौरान यांचे सैन्याची दृष्टादृष्ट झाली व मल्हारररावने मुगलांच्या सैन्याला वेढयात ठेवले. त्यानंतर मल्हारररराव होळकरांनी राजपुतान्यावर चढाई केली. बुंदी व कोटा येथे लुटालुट केल्यानंतर मल्हाररवांच्या सैन्याने जयपुर व जोधपुरवर चढाई केली. व त्यानंतर सांबरवर चढाई केली. व सांबर येथील लुटीत मल्हाररावास विपुल संपत्ती मिळाली. खानदौरानाचा जबरदस्त पराभव करण्यात आला. अशाप्रकारे उत्तरेत यश संपादन केल्यानंतर मल्हारराव होळकर व राणोजी शिंदे दक्षिणेतस आले. त्यानंतर शिंदे, होळकर यांनी शहापुरच्या मार्गाने मारवाडमध्ये प्रवेश केला. १ एप्रिल १७३६ रोजी मल्हारराव होळकर व राणोजी शिंदेसह मेडते येथे पोहचले प्रतापसिंग हाड मारवाडचा उमेदसिंग आणि भांडारी यांच्यशी बोलणी करण्याकरिता पाठविले परंतु ही बोलणी अयशस्वी झाली. त्यानंतर मल्हाररावाने मेडतेवर चढाई केली. व मेडते शहर मराठयांनी जिंकले.

बाजीराव पेशव्यांनी दिल्ली मोहिमेच्या प्रवासात भोपाळगडास वेढा दिला होता. त्यानंतर भोपाळच्या वेढयाची जबाबदारी बाजीरावने मल्हाररावाकडे सोपविली. मल्हाररावाने भोपाळचा यारमोहम्मदचा पराभव केला. व त्यांच्याकडून ५ लक्ष रू. घेऊन त्यांच्याही तह केला. त्यानंतर मल्हाररावचा दोआबमध्ये प्रवेश झाला. दोबाबमध्ये प्रवेश केल्यानंतर मल्हाररावाने शुक्रोहाबादेस वेढा दिला. तेथील लालजी खत्री या किल्लेदाराने मल्हाररावाला दिड लक्ष रूपये व एक हत्ती देवुन आपला बचाव केला. त्यानंतर मल्हाररावाने इतिमादपुर, फिरोजाबाद इत्यादी दोआबातील ठाणी जाळपोळ करून लुटले सांदतखान व सफदरजंग या दोघांनी होळकरांच्या सैन्यांवर हल्ला चढविला. मल्हरराव व त्यांचे बहुके

सैन्य सुखरूपपणे ग्वाल्हेरजवळ कोटिला येथे बाजीरावच्या सैन्यांना जावुन मिळाले. मुगल व मराठे युध्दाला प्रारंभ झाला. बाजीराव पेशव्याने मल्हारराव होळकरांच्या नेतृत्वाखाली राणोजी शिंदे, तुकोजी पवार, जिवाजी पवार, गोविंद हरी, यांनी मोगलांस कापून काढले. निजामाच्या हालचालीवर लक्ष ठेवण्याची जबाबदारी व त्याला उत्तरेतुन कोणतीही मदत प्राप्त होवु नये अशी दुहेरी जबाबदारी मल्हाररावावर होती. अश्यास्थितीमध्ये मीरमानी खानने आपल्या क्षेत्रातील मराठा कामविसदारांच्या ठाण्यावर हल्ला चढविला. ही बातमी कळताच मल्हारराव व राणोजी शिंदेनी मिरमानीखानवर आक्रमण केले व त्याचा पराभव केला. त्यानंतर सफदरजंग व दुर्जनसाल यांच्यावर मल्हाररावाने चढाई केली. व त्यांचा पराभव केला. १५०० ते २००० मोगल सैन्य ठार झाले.

२२ जानेवारी १७३८ रोजी मल्हारराव व शिंदे यांनी कोटयावर चढाई करण्यासाठी पाठविले. कोटयाचा दुर्जनसालचा पराभव करण्यात आला. दुर्जनसालने मराठयांना १० लक्ष रूपये देण्याचे कबुल केले. एकंदरीत निजामाला मदत करण्याकरीता निघलेल्या दुर्जनसालला मल्हारराव होळकराने चांगला धडा शिकविला. उत्तरेत केलेल्या कार्यामुळे मल्हारराव होळकरांचे नाव फारच गाजले. कारण उत्तरेतुन निजामाला मदत मिळु न देण्याची जबाबदारी मल्हाररावाने यशस्वीपणे सांभाळली. मोगलबादशहावर मराठयांचा वचक निर्माण झाला. पालखेड व भोपाळ या दोन्ही संग्रामात बाजीराव पेशवा निजामापेक्षा श्रेष्ठ ठरला. य दोन्ही युध्दात मल्हारराव होळकर यांनी अत्यंत महत्वाची भुमिका बजावली. वेगाने मजल मारून जावे, विजेच्या चपळाईने शत्रुपक्षावर हल्ला चढविणे. ही निती मल्हाररावाने आत्मसात केली. मल्हारराव होळकरांचे शौर्य व पराक्रम वेळोवेळी उत्तरेच्या राजकारणात प्रत्ययास येते. होळकर व शिंदे या दोन्ही सरदरांना बाजीराव आपल्याबरोबर अडचणिच्या आणीबाणीच्या प्रसंगी ठेवीत असत. विशेष करून मल्हारराव प्रथमपासुनच बाजीरावच्या तालमीत तयार झाला होता. म्हणुनच गनिमी काव्याच्या बाबतीत मल्हारराव होळकर बाजीरावचे पट्टशिष्य बनले.

संदर्भ सुची :-

१. ठाकूर वा.वा. - संपा - होळकरशाहीच्या इतिहासाची साधने भाग १
२. ठाकूर वा.वा. - संपा - होळकरशाहीच्या इतिहासाची साधने भाग २
३. पगडी सेतू माधव - पानिपत संग्राम भाग १
४. पारसनिस द.ब. - दिल्ली येथील मराठयांची राजकारणे भाग २.
५. इंगळे डॉ. राम. - अहिल्याबाई होळकर
६. गुजर डॉ. यादव - मल्हरराव होळकरआणी त्यांचा काळ
७. शेजवळकर त्र.श. - पानिपत १७६१
८. इंगळे डॉ.राम - मावळते मल्हारराव व उदयोन्मूख महादजी
९. पवार जयसिंगराव - मराठेशाहीचा मागोवा
१०. बेहरे ना.के. - पहिले बाजीराव पेशवे.